

MAYER JÁNOS*

Nemzetiség és haladás – a kisebbségi öntudat és a gazdasági fejlődés összefüggései

Schwarcz Gyöngyi: *Lokalitás, etnicitás, gazdaság*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, 2021. 300 oldal [Életmód és tradíció, 19.]

Egy-egy település átfogó, tudományos igényű bemutatására számos lehetőség kínálkozik; lehet ez főképp írott és levéltári forrásokon alapuló *helytörténeti monográfia*, egyes részletekre fókuszáló *tanulmánykötet*, a kutató helyi jelenléte alapján születő *szociográfia*, elsősorban visszaemlékezésekre alapozó *szülőföld-emlékkönyv* (Heimatsbuch) is. Utóbbi műfaj főleg a Magyarországról erőszakkal kitelepített németek körében terjedt el, akik elsősorban személyes emlékeikre hagyatkozva próbálták meg évtizedek múltán felidézni ifjúkoruk meghatározó helyszínét. Az 1960-as évektől terjedt el az a fajta megközelítés, amelyben a néprajz/kulturális antropológia és a szociológia módszerei keverednek egymással: egy-egy települést (közösséget) jelen idejű, meghatározott szempontú vizsgálat révén állít a közép-pontjába. Nyugat-Németországban Hermann Bausinger és munkatársai például ilyen módon vizsgálták több időintervallumban is a főleg hazájukból elűzött németek által lakott „új telepeket” és ezen keresztül lakosaik integrációját a többségi társadalomba.¹

Schwarcz Gyöngyi eredetileg doktori értekezésnek készült műve főképp ez utóbbi irányzattal rokonítható, hiszen az írás több éven át tartó terepmunka eredményeként született meg, következtetéseit pedig a szerző elsősorban megfigyelésre és általa készített interjúkra alapozza. (2002 és 2009 között összesen 57 interjút készített kutatásához, célirányosan választva ki interjúalanyait; ennek módszertanát

* A szerző történész, a Bajai III. Béla Gimnázium középiskolai tanára, a *Bajai Honpolgár* folyóirat főszerkesztője, E-mail: janos.mayer@gmail.com

¹ Bausinger, Hermann – Braun, Markus – Schwedt, Herbert: *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts* Tübingen. Stuttgart: Kohlhammer, 1959.; illetve Köhler-Hezinger, Christel (Hg.): *Neue Siedlungen – neue Fragen. Eine Folgestudie über Heimatvertriebene in Baden-Württemberg 40 Jahre danach*. Tübingen: Silberburg, 1995.

a bevezetés részletesen indokolja.) Vizsgálatának tárgya a Komárom-Esztergom megyei *Tarján (Tarian)* község, amely a köztudatban egyrészt úgy él, mint „*sváb falu*”, másrészt pedig mint *a rendszerváltás nyertese*: a község a külső szemlélő számára is prosperál, évtizedek óta sikeres vállalkozások működnek benne, gazdag kulturális-közösségi élete van, az emberek többsége jómódban él, a helyben élőkben erős az összetartozás-tudat. A szerző alapvető kérdése az, hogy van-e, lehet-e összefüggés e gazdasági sikertörténet és a lakosság *etnicitása* között, vagyis hogy a „sváb jelleg” szerepet játszik-e az érvényesülés eredményességében. (Felfogásában az etnicitás nem azonos a származással és az identitással sem, ugyanis előbbi nem feltétlenül alapja az egyén önmeghatározásának, míg utóbbi némileg eltérően működik az egyén és a közösség szintjén, ráadásul mindkettőre hatással van a külső környezet, ráadásul a politika által manipulálható is.)

A kötet meglehetősen hosszú, a vonatkozó szakirodalmi előzményeket is részletesen áttekintő bevezető része – a kutatás módszertanának bemutatása mellett – főképp fogalomértelmezéseket tartalmaz, hiszen választott címének minden elemét (lokalitás, etnicitás, gazdaság) megmagyarázza. A *lokalitás* sem azonosítható teljesen a jelenkori „helyi közösséggel” (vagy a településen lakók közösségével), mert ezen belül számos csoportforma bírhat valamilyen összetartozással (vagy épp másoktól való elhatárolódásuk figyelhető meg), mint ahogy az is előfordulhat, hogy valaki helyben élve sem tekinti magát a közösség tagjának, vagy épp az nem ismeri el őt annak. A szerző felfogása főképp *Arjun Appadurai* meghatározását követi: „... lokalitáson elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat értünk, amelyeket a szomszédságokba rendeződött lokális szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükségesnek érzett helyi tudás alkalmazásával.”² E felfogásban a lokalitás értéként jelenik meg, a *csoporthudatnak* pedig nem feltétele az etnikai homogenitás, még ha – mint az *Tarján* esetében is látható – annak kialakulásában történelmi okokból az etnikai öntudatnak is szerepe lehet.

Etnicitás és gazdaság kapcsolatának vizsgálatától a klasszikus antropológiai munkák sokáig ódzkodtak, hiszen következtetések levonásával könnyen lehetett volna az előítéletesség vagy akár a kultúrrasszizmus csapdájába esni, netán épp ennek a vádjával szembesülni. Ebből azonban – mint arra Schwarcz is rámutat – nem következik az, hogy nincs is összefüggés: különben aligha lehetne jellemzően népcsoportokhoz kapcsolható mesterségekről, táj- és etnikumspecifikus árukról stb. beszélni, és természetesen léteznek etnikai alapon szerveződő üzleti vállalkozások (kínai boltok, albán pékségek), amelyeknek eredményességét mérni is lehet. Mindez a konkrét vizsgálati helyszín szempontjából azért lényeges, mert amikor *Tarján* „sváb” jellegéről esik szó, az nem pusztán az etnikai összetételre utal, hanem ehhez egy helyben kialakult és tiszteletben tartott értékrend, mentalitás is tartozik,

² Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001/12. 3–31.

amelyet a vizsgálatok tanúsága szerint a nem német származású helybeliek is magukénak érznek, vagy legalábbis alkalmazkodnak hozzá.

Tarján bizonyos szempontból tipikus, más tekintetben az átlagostól eltérő település a magyarországi németek lakhelyei között. (Német lakosai származásuk és beszélt nyelvjárásuk alapján valójában nem svábok, hanem bajor, illetve rajnai frank eredetűek lehetnek, de ahogy más magyarországi német településeken is, a származási helyek emléke elmosódott, magukat svábnak nevezik.) Tipikus abban, hogy a helyi katolikus németeket a 18. században telepítették le a faluban, ahol a 20. századig zárt közösséget alkottak, jellemzően sem az őshonos helyi református magyarokkal, sem a szomszédos, eltérő etnikumú vagy vallású közösségek lakóival nem keveredtek, főként föld- és szőlőműveléssel, bortermeléssel foglalkoztak, és hamar többségbe is kerültek lakhelyükön. Nyelvi, kulturális különállásukat a 20. század közepéig megőrizték, de a helyi magyarokkal nagyobb konfliktusok nélkül éltek egymás mellett.

Az már némileg eltér az ország más régióiban élő német falvak sorsától, hogy itt hamar kialakult az, hogy a megélhetés alapjait jelentő mezőgazdaság mellett – kétlaki munkásként – sokan a bányászatban, iparban találtak megélhetést maguknak, amire a 19. század végétől a tatai szénmedence jelentős munkaerőigénye kínált lehetőséget. Mindennek a későbbiek szempontjából azért van jelentősége, mert amikor a II. világháborút követően a „kollektív bűnösség” jegyében a németek jó részét földtulajdonától (is) megfosztották, a paraszti életforma kényszerű feladása jóval kisebb törést okozott nekik, mint például a bácskai németeknek, akiknek ugyan jellemzően nagyobb földbirtokaik voltak, viszont ilyen tapasztalatok megszerzésére nem volt lehetőségük. Az is jelentős eltérés a legtöbb magyarországi sváb település történetéhez képest, hogy bár 1945 után a németek jogfosztása, háttérbe szorítása, vagyoniuk kisajátítása Tarjánban is megtörtént, valamint ide is kerültek a földreform révén a térségbe irányított magyar (egerlövői) nincstelen telepések, illetve a lakosságcsere során Magyarországra irányított felvidéki (szőgyéni) magyarok, a helyi németek ki-telepítése – vélhetően épp a fent említett munkaerőigény miatt – végül elmaradt. A későbbiek szempontjából ez azért fontos, mert Tarjánban az etnikai arányok nem borultak fel annyira, mint például a már említett Bácskában, ahol egy-egy korábban sváb többségű település lakosságának akár 2/3-a is kicserélődhetett, és a németek helyben is kisebbségbe kerültek. Tarjánban viszont – bár sokáig másodrendű, kismérettű, a helyi vezetéstől kiszorított állampolgárként – továbbra is ők adták a lakosság többségét, és mivel az újonnan beköltözők nagy része nem maradt helyben, így a pozíciójuk erősödött, sőt, sokan képesek voltak elkobzott vagyoniuk visszavásárlására is. Ami az egyéni élettörténetben hátrány lehetett (hogy ti. a korábban biztos megélhetést nyújtó földművelés helyett más forrást kellett keresni), az hosszabb távon előnyvé válhatott, hiszen korán találkozni lehet vállalkozásokkal, ipari munkával, és ez is segíthetett abban, hogy a rendszerváltás utáni nehéz gazdasági helyzetben (mint a téves megszűnése) hamar sikerült helyi szinten is megoldásokat találni,

működőképes magánvállalkozásokat létrehozni. Megint csak tipikusnak tekinthető a helyi németek 1945 utáni apolitikussága: sokáig a helyi vezetők is a magyarok közül kerültek ki, kevés volt az összefonódás a kommunista államhatalommal, de a pártpolitika a rendszerváltás után sem játszott komoly szerepet a tarjániak életében. Szintén jellemzőnek mondható, hogy mára egyfajta keveredés indult meg az eltérő eredetű lakossági csoportok tagjai között (még ha az emberek hovatarozását számontartják is), ám ennek itt nem a németek máshol tapasztalható nyelvi-kulturális asszimilációja lett az eredménye, hanem sokkal inkább az, hogy a közösségbe „beházasodók” vesznek át a németeknek tulajdonított magatartásformákat, életvezetési elveket (a „sváb éthosz”), és velük együtt ápolják a helyi (jellemzően sváb) hagyományokat. Ez az etnikai viszonyok nagyobb mértékű megváltozása esetén alighanem elképzelhetetlen lett volna.

Bár a kötet vizsgálati tárgya alapvetően a jelenkor (legalábbis a vizsgálat jelenkora), elengedhetetlen a múlt, illetve annak néhány kiemelt eseményének (a németek letelepítése, a két világháború, a németek „nehéz évtizede”, az 1956-os forradalom helyi eseménysora) a tárgyalása, ugyanis ezek egy részének máig tartó hatása van, másrészt pedig a helyi identitás formálásában is jut nekik szerep. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szerző maga a szó szoros értelmében nem végzett primer forrásokon alapuló helytörténeti kutatásokat: nem vizsgált sem levéltári anyagokat, sem pedig az írott sajtó Tarjánra vonatkozó – valószínűleg nem is túl bőséges – részét. Őt ugyanis elsősorban nem annyira a múltbeli események, mint inkább azok *interpretációja* érdekli, illetve az, hogy ezek az értelmezések mennyire részei ma a helyi öntudatnak. Így a könyvnek múltra vonatkozó részei jellemzően a két, korábban megjelent helytörténeti munkára,³ illetve a szerző által készített interjúkból nyert adatokra támaszkodnak. A két, egyaránt sváb származású helytörténetíró munkája között inkább az elbeszélés stílusában, megközelítésmódjában van különbség, a helytörténet eseményeinek tárgyalásában csak árnyalatnyi eltérések mutathatók ki, és az is jellemző rájuk, hogy azokat a részeket tudták jobban kidolgozni, amelyek a közvetlen emlékezet révén is felidézhetőek voltak, illetve hogy „*bizonyos korszakokat jótékony hallgatással öveznek*”. Miután Tarjánban különböző keretek között ezen felül is jelentős hagyományörző tevékenység zajlik, a múlt hatása ebben is tetten érhető, még ha olykor ma is átalakul. (Például az egyik hagyományörző csoport rendezvényein a svábföldi/württembergi kultúrelemek kerülnek előtérbe, holott ennek a helyi hagyományban nincs előzménye, és a lakosság valós eredetéhez sem kapcsolódik.)

A könyvben a legnagyobb hangsúlyt a rendszerváltást közvetlenül megelőző, illetve azt követő időszak tárgyalása kapja, hiszen Tarján története igazából ekkor vált gazdasági sikertörténetté: a nem egészen 2800 fős településen sorra jöttek létre

³ Mikonya József: *Tarjáni krónika. Tarján község a történelem tükrében*. [Tarján]: Tarjáni Polgármesteri Hivatal – Tarján Községért Baráti Kör, 1992.; illetve Treszl, Anton: *Tarian (Tarján). Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung im Komitat Komorn-Gran*. H. n., 1997.

a különféle kis- és szolgáltatóipari vállalkozások, amelyek támogató tevékenysége révén a falu kulturális és közösségi terei is megújulhattak, és így Tarjánhoz különféle jelzők tapadtak: „*a szép és kényelmes falu*”, „*a megélhetést nyújtó falu*”, „*az összetartó sváb falu*”. Ezeknek a sikereknek a könyv tanúsága szerint több titka is van. Egyrészt látható, hogy a németek már a rendszerváltást megelőző időszakban jelentős pozíciót foglaltak el a helyi közéletben, önszerveződésük különféle formái (Tarján Községért Baráti Kör, Zenei Egyesület) is hamar kialakultak, és közreműködésükkel számos, mára hagyománnyá vált program jött létre. A civil egyesületekben végzett munka pedig akár jó ugródeszkát is jelenthetett a (helyi) politikai szerepvállaláshoz is, hiszen ezekkel elismerés is járhatott. Az sem mellékes, hogy a rendszerváltást követő szabad választásokon a közösség jórészt olyan személyeket – főképp vállalkozókat és értelmiségieket, döntő részben svábokat – emelt vezető pozíciókba, akik vállalkozóként és/vagy helyi események szervezőiként teljesítményükkel már bizonyítottak, és erős helyi kötődéssel rendelkezve a további fejlesztésekben is érdekelték voltak. Vállalkozói tapasztalataik révén volt gyakorlatuk a pályázatírásban, és jól használták ki a község német jellegét is: hamar rátaláltak németországi kapcsolatokra. Már 1989-ben lett partnertelepülésük, és gazdasági értelemben is jól hasznosították az onnan érkező támogatásokat és német pályázati lehetőségeket. Saját beruházásaiban az önkormányzat jellemzően a helyi vállalkozókra támaszkodott, és „megcsapolásuk” helyett igyekezett kedvező adózási környezetet teremteni számukra, így azok szívesebben támogattak közösségi célokat is. Az önkormányzat és a vállalkozók együttműködése a falu egészének jólétére mindenképp jó hatással van, és a település a korábban sokak megélhetését biztosító tatabányai bányák megszűnését is át tudta vészelni.

A település sváb jellege természetesen jelentősen átalakult: a régi viseletek már régen eltűntek, a helyi nyelvjárást anyanyelvként már senki sem beszéli, a házassági kapcsolatokban a nemzetiségi különbség lényeges szerepet nem játszik. Ám a rendszerváltás után a „svábság” kifejezésre juttatása gazdasági előnyökkel is járhatott, így a mára jobban hangsúlyozott „*tarjánisághoz*” leginkább olyan jellemzőket és eseményeket kapcsolnak, amelyeket tipikusan a svábokkal/németekkel hoznak összefüggésbe. Ez mégsem a helybeli magyarok kiszorítását, sokkal inkább integrálását jelenti, így az összetartozás élménye nem származáshoz, anyanyelvhez, hanem sokkal inkább *azonosuláshoz* kötött, azaz a lokalitásban a falu képét döntően meghatározó svábság mellett a magyarságnak is helye van. Vagyis a helyi diskurzus nem terhelt etnikus konfliktusokkal, és ez hozzájárul a falu sikerességéhez.

A mű konklúziója tehát az lehet, hogy – bár Tarján szerencsés fejlődéséhez számos tényező hozzájárult – lehet összefüggés a megélt (sőt, olykor tudatosan használt) etnicitás és a gazdasági teljesítmény között, de önmagában egy etnikum jelenléte még nem garancia a felemelkedésre. Tarjánban a mindenkori faluvezetés igyekezett a sváb etnicitást és identitást megőrizni és erősíteni, és a helyi célok szolgálatába állítani, de úgy, hogy ezeknek a helyi magyarok is nyertesei lehetnek.

Természetesen kérdéses, hogy a vázolt stratégia a jövőben mennyire lesz továbbörökíthető, de erre ma még tudományos válasz nem adható.

Schwarcz Gyöngyi könyve rendkívül sok szempontból vizsgálja meg Tarján sikertörténetének elemeit, és meggyőzően érvel alapállításainak igazsága mellett. Bár adatainak többségét szóbeli forrásokból nyerte, megállapításait statisztikai adatokkal, magyarázó ábrákkal is alátámasztja. A történész olvasóban természetesen gyakran dolgozik a kétely, hogy mennyire lehet *minden esetben* megbízni az interjúkban előadott valóságábrázolások hitelességében (hiszen sokan saját szerepükről nyilatkoznak benne), és mennyire erősítenék meg ezeket a levéltári források, de fogadjuk el, hogy e munkának elsősorban nem a múlt feldolgozása, hanem sokkal inkább *a jelen értelmezése* a tárgya. Ennek pedig maradéktalanul megfelel. Egyetlen kifogás a kiadvány borítóját érheti: alapszínével és címlapképével sokkal inkább kelti egy mezőgazdaságigép-katalógus vagy egy mezőgazdasági szakközépiskola évkönyvének érzetét, mint egy jól sikerült, új szempontú települési monográfiáét.